

ПАРАДОКС «ЗЛОЧИННОЇ» РЕЦЕПЦІЇ ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА-КРИТИКА

У статті на матеріалі аналізу рецензії Є. Сверстюка «Собор у риштованні», у якій детально розглядався роман О. Гончара «Собор», проводиться дослідження внутрішніх спонук та зовнішніх чинників, котрими керувався або ж піддавався критик, свідомо обираючи протистояння радянській ідеологічній та каральній системі. Розкриваються подібності та розбіжності громадянських позицій письменника і критика, простежується подальший їхній діалог. З'ясується, у чому саме полягала «злочинність» рецепції критика, яка ставилася йому у вину і за яку він був репресований.

Ключові слова: шістдесятники, концепція, критика, творчість, ідеологія, цензура, самвидав.

Дослідники неодноразово відзначали, що шістдесятницький рух був явищем неоднорідним і багато в чому навіть суперечливим. Однак ця *неоднорідність* і *суперечливість* були не стільки породженням внутрішніх процесів, скільки згодом привнесені «із зовні» репресивними технологіями радянської тоталітарної системи. В. Дончик вважає, що до часу застосування державою насильницького упокорення бунтівливого мислення та незалежної творчої позиції шістдесятників у їхніх рядах не спостерігалось суперечностей, аж до моменту, коли кожен одноосібно постав перед вибором: «В. Стус – один вибір і доля, Ліна Костенко – схожий вибір, але інша доля, М. Вінграновський – ще інший, Б. Олійник – спільний, схожий початок і зовсім протилежний вибір, В. Коротич – взагалі все протилежне. А Дзюба? Чи Світличний, Сверстюк? А все на початку 60-х років було єдиним рушенням і навіть в міжособистісних стосунках були єдність і порозуміння» [18, с. 45]. Можна додати, що хоча в основі репресивного тиску лежала безхитрісна і в чомусь навіть примітивна політика батога і пряника (фізичне знищення чи в'язниця, з одного боку, і привілеї та слава – з іншого), попри це вибір доводилося робити на рівні екзистенційному. «У випадку інтелектуально-культурного руху шістдесятників маємо, отже, справу, з дискусіями щодо виправданості певних компромісів у протистоянні явному злу, – розмірковує у мемуарах шістдесятник-дисидент В. Лісовий. – Для тих, хто не перебував у полоні ілюзій, упровад-

жених офіційною ідеологією, усвідомлення того, що вони йдуть на морально неприйнятні поступки, було джерелом моральних страждань. Звідси вагання між відкритим викликом диктатурі та згодою іти на поступки, хай і ціною відступу від принципів» [9, с. 292]. За В. Лісовим, проблема вибору зводилася до дилеми: *безкомпромісна етика жертвовності й героїзму чи практична мудрість?* Найменше у В. Лісового, колишньому політв'язневі радянських концтаборів (сім років позбавлення волі в таборах суворого режиму та три роки заслання за ст. 62 ч. 1 КК УРСР), йшлося про *голе* теоретизування. Як приклад людини цілісної і безкомпромісної, виявляючи причину цього рідкісного на той час явища (очевидно, що й для самого Лісового важливо було знайти відповідь на це питання), вказує на особу Сверстюка: «В одній з розмов зі мною Євген Сверстюк співчутливо зауважив, що йому легше було на слідстві порівняно з тими, хто ґрунтувався на внутрішній критиці комуністичної ідеології. У відповідь на якісь апеляції слідства до цієї ідеології Євген зауважував, що марксизм і заснована на ньому комуністична ідеологія його ніколи не цікавили і не цікавлять» [9, с. 293]. Можна було б припустити, що В. Лісовий із відстані часу дещо ідеалізує або й міфологізує постать свого старшого соратника по спротиву режимові, проте підтвердження цієї зухвалості Євгена Сверстюка знаходимо у судових документах: «На допросах ведет себя неискренне. Давать показания о своих соучастниках отказывается. Не для записи в протоколах нагло заявляет, что не пройдет и 20 лет, как “идеи”, за которые он борется, восторжествуют» [5, с. 241]. Зважаючи на процитовану характеристику, людина необізнана могла б припустити, що Є. Сверстюк потрапив під слідство як фанатичний месник, котрий підривав мости та пускав під укіс залізничні потяги. Насправді ж Євгену Сверстюку інкримінували *злочинну* рецепцію, хоча, зрозуміло, офіційне звинувачення мало дещо інакше формулювання.

Мета статті полягає в тому, щоби на прикладі аналізу статті Є. Сверстюка «Собор у риштованні» розкрити внутрішні спонуки й зовнішні чинники, котрі змушували протистояти радянській ідеологічній та каральній системі із відчуттям моральної правоти, що дозволяла йому уникнути загрози «роздвоєння обличчя на суть і вигідну маску». З'ясувати, у чому полягала «злочинність» рецепції критика. Раніше ця проблема в літературознавстві не розглядалася, подібне дослідження здійснюється вперше.

Євген Сверстюк був арештований 14 січня 1972 р., а 24 квітня 1973 р. вироком судової колегії в кримінальних справах Київського обласного суду був засуджений за ст. 62, ч. 1 КК УРСР на сім років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з засланням на п'ять років. Його визнали винним у тому, що «з 1965 року до січня 1972 року на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, з метою підриву та ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянські наклепницькі документи, деякі з них передавав за кордон, де вони використані в пресі та в радіопередачах» [12, с. 746].

Що ж це були за *антирадянські наклепницькі документи*, які *систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував* Євген Сверстюк? Він сам перераховує їх в «Останньому слові на суді», висміюючи недолугість і абсурдність усіх висунутих проти нього звинувачень: «Одверто кажучи, я й зараз не вірю в серйозність нинішніх кримінальних звинувачень за літературознавчі статті й не відчував такої певності й серйозності протягом року з боку слідства: кримінальні формули “з ворожою метою”, “з метою підриву радянської влади” завжди вимовлялися якось соромливо-непевно в поєднанні з такими назвами, як “Собор у риштованні”, “Остання сльоза”, “На мамине свято”, “Іван Котляревський сміється”» [15, с. 33]. Вражає, дивує і викликає захоплення впевненість (на противагу обвинувачам) Є. Сверстюка у своїй моральній правоті, його почуття власної гідності й емоційна виваженість, з якими він звертається до своїх суддів. Він не кається, навіть не бажає вдавати розкаяння, не намагається задобрити суд задля пом'якшення вироку, адже звинувачення йому висувалися надзвичайно серйозні, попри всю їхню надуманість.

Найперше, щодо *систематичності виготовлення документів*, то це твердження було явним перебільшенням. На час арешту Є. Сверстюк хоча й зажив слави авторитетного літературного критика, проте його творчий доробок аж ніяк не вражав обсягом. Справа в тому, що Є. Сверстюк не належав до авторів, які могли писати в стіл, його твори, за окремими винятками (наприклад, «З приводу процесу над Погружальським», який писався для самвидаву), потрапляли до самвидаву вже після того, як їх відхиляла та чи інша редакція періодичних видань. Не схильний до компромісів, особливо ж, коли справа стосувалася принципових питань, він не бажав пристосовуватися до вимог цензури і волів за краще мовчати, аніж кривити душею чи щоб

редактори потворили його слово до невпізнання. Є. Сверстюк писав у листі (від 13/ІХ.63) до І. Дзюби, котрий перебував у Криму на лікуванні від туберкульозу: «Цілком слушно Ти пропонуєш щось писати про Шевченка, але якщо при цьому Ти уявляєш благодушно наставлені для обіймів животики редакторів, то це треба завдячувати тільки доброму режимові (лікувальному ж) і морально-побутовому піклуванню головного санаторійного лікаря» [6, с. 24]. На спонуку до творчості Є. Сверстюк віджартовується, виявляючи делікатність до хворого побратима, його іронія м'яка, а гумор добродушний. Однак уже за півроку в листі (від 20.ІІІ.64.) його тон щодо можливих публікацій у періодиці зовсім інший: «Дуже люблю отримувати від Тебе листи: вони завжди зворушливі. Правда, мовчанку Твою я витлумачив найсолодше. Думав, приїде він до нас, заокруглених чиновників, “начитаний з кольки” і з мішком рукописів. Аж чую – він пише якісь статті до “Вітчизни”... А це звучить на тих же регістрах, що і стріляє горобців з рогатки, – спочатку по-дружньому ніжний і так само подружньому іронічний, далі адресант стає максимально серйозним: – Роман (Корогодський. – В. С.) сприйняв це, як “Дзюба здрибнюється”, про що і написав, мабуть, а мені здалось, що Ти гаєш час, до того ж ризикуєш побачити своє ім'я під чужою статтею, бо Дмитеркам закон не писаний, а підлота – це їхнє покликання. Навіщо переконуватися на собі, що для них етика нічого не важить, коли це давно всім відомо? Навіть для того, щоб побачити Дмитерка “в смятении”, не варто нічого робити, бо взагалі дивитись на нього принизливо. Звісно, мені не робить честі те, що я нікому нічого не подаю, але гратись з редакторським механізмом – для цього треба набратись дитячого завзяття» [6, с. 28].

Доробок Є. Сверстюка складався з якогось десятка газетних і журнальних публікацій, проте він уже мав *однозначне* літературне ім'я, на яке, як він згадуватиме згодом, реагували і читачі, і античитачі із ЦК КПУ, а особливо ж – літературознавці в цивільному. Є. Сверстюк надзвичайно цінував і оберігав своє добре ім'я, настільки ним дорожив, що, за його словами, замах на своє життя пережив би спокійніше, ніж замах на честь і гідність. Є. Сверстюка приголомшив випадок, що не вписувався у межі звичного редакторського свавілля, розцінити його можна було лише як вияв цинічної підступності й непорядності. У статтю, яку йому в липні 1963 р. замовила «Літературна Україна» до 50-річчя з дня смерті Лесі Українки, без його

відома були внесені правки, що повністю перекручували суть статті: із борця із російським самодержавством Леся Українка перетворилася на борця з українським буржуазним націоналізмом. В останній момент Є. Сверстюкові вдалося не допустити цієї публікації, стаття пішла в друк хоча й зі скороченнями, але в авторській редакції. Звідси такий скептицизм у ставленні до співпраці І. Дзюби з журналом «Вітчизна», редактором якого був Любомир Дмитерко, ставлення до котрого Сверстюк неоднозначно висловив у листі. Честь свого імені Є. Сверстюк вбачав у власному слові. «В редакціях я постійно вів війну за кожне слово, яке дурість не розуміла і замінювала своїм. <...> Боротьба за слово стала духом часу десь із 1962 року. Це була відмова від цитування вождів, відмова від ідеологічних “викриттів” і засуджень, уникнення вірнопідданських мотивів та обов’язкового інтернаціоналізму, атеїзму, соціалізму...» [15, с. 13]. Утім, чесне ім’я не було самоціллю, за ним стояла певна життєва позиція, саме життєва, а не тільки вузькогалузева – позиція літературного критика.

Відмовитися від обов’язкового (на який вказує Сверстюк) «джентльменського набору» кожного радянського літературного критика – вже означало кинути виклик системі й записатися до списку неблагонадійних. Звичайно, це була крамола. Але ж не кримінал (принаймні для цього періоду історії країни Рад). Що ж саме давало підстави співробітникам держбезпеки кваліфікувати легально написані літературні рецензії і статті, що присвячувалися цілком легальним творам, як *антирадянські наклепницькі документи*?

Мабуть, найбільш резонансним твором критика Є. Сверстюка 60-х років виявився есей «Собор у риштованні» (1968), написаний як розгорнута рецензія на роман Олеса Гончара «Собор». Сам О. Гончар вперше згадує цей твір у своєму щоденнику (від 31.01.[19]67): «Дай, Боже, вивершити “Собор”! Хоча б нічого не сталося... А дух є, робота радує, все наче виростає само!

Толстой у такому віці писав “Анну Кареніну”...

Ненавиджу тупих, самовдоволених, великих горлянками та черевами і дрібних духом, пігмеїстих думкою. Не хочу пастись на їхніх пашах. Не хочу бути біля їхніх корит. Іду з ними на бій.

І книга ця – моя ненависть до них, моя любов до іншого – до святого в людині» [2, с. 410].

Зафіксовано не без пафосу і навіть не без деякого красування перед самим собою і перед прийдешнім уявним читачем. Проте Є. Сверстюк

саме так це і сприйняв: він із відкритим забралом вступив у бій, який О. Гончар лише задекларував. «Коли на початку 1968-го “Вітчизна” надрукувала “Собор” О. Гончара, я здивовано запитав: “Під такою назвою роман?” Адже це був час, коли навіть на листівках “пам’яток архітектури” одсікали хрести. <...> Я уважно прочитав твір уже в серійному виданні “Романи й повісті” й відчув, що це велика битва, у якій треба виступити одверто на захист цінностей» [14, с. 762–763].

Є. Сверстюк не надто вірив у можливість публікації свого есею, проте таки сів за його написання, вважаючи, що редакції потрібно привчати до чесності. У серпні того ж року він відіслав рукопис до журналу «Вітчизна», звідки його було перенаправлено до КГБ. Там рукопис визнали як «ідейно шкідливий», однак ні проти автора, ні проти тих неблагоннадійних, у кого знаходили текст під час обшуків (упродовж усіх цих років рукопис вільно гуляв самвидавом) репресивних засобів не застосовували, і лише після арештів 1972 р. «Собор у риштованні» зарахували до розряду «антирадянських». М. Коцюбинська називала «Собор у риштованні» магістральною працею Сверстюка-публіциста, «яка для мене особисто важила більше, ніж осмислений у ній твір, і яка могла б стати важливою віхою на шляху нашого морального відродження...» [8, с. 37]. Такої ж думки інший шістдесятник – Р. Корогодський: «славнозвісний зразок самвидаву “Собор у риштованні”, зразок Сверстюкової критики – це, власне, дивний приклад, коли критика на твір ставала, як на мене, естетично вищою, публіцистично проникливішою, гострішою, ніж сам твір» [7, с. 162–163].

Сам О. Гончар, очевидно, судячи із щоденникового запису (від 26.01.[1971] (вночі)), дотримувався дещо іншої думки стосовно значимості свого твору:

«Думаю, що “Собор” – книга вічна.

Вона – богонатхненна. Саме так» [3, с. 80].

На той час О. Гончар вважався «живим класиком», що забезпечувало йому «іммунітет недоторканості», а тут враз на нього звалився шквал нищівної критики. Здавалося б, це не мало стати для письменника несподіванкою, адже він свідомо оголосив війну особам (либонь, це все-таки були якісь конкретні, а не абстрактні люди), яких охарактеризував як *великих горлянками та черевами і дрібних духом, пігмеїстих думкою*, тому не дивно, що вони прийняли цей бій і дали відсіч. Мабуть, Олесь Гончар розраховував на блицкриг і виявився не готовим до затяжної кампанії. Загалом, як можна здогадатися зі сто-

рінок Гончарового щоденника, війна ця зводилася до протистояння письменника з першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, котрий впізнав себе у котромусь із «юшкоїдів» роману і став головним ініціатором критичних переслідувань автора «Собору». Це, врешті, жодним чином не позначилося на кар'єрі О. Гончара (радіше навпаки, спочатку давало йому підстави вважатися жертвою системи, а не одним із її слухняних гвинтиків, а згодом і оголосити себе борцем із системою). Його не зняли із жодної посади, навіть догани не винесли, він продовжував писати і видавати книжки. Найбільше, що довелося пережити улюбленцеві шкільних хрестоматій – це моральний дискомфорт, але й ця ситуація мала свої плюси – письменник опинився серед неофіційних героїв, його сварила критика, однак схвалювали прості люди, надсилаючи щирі листи підтримки.

Л. Сараскіна, коментуючи виступ О. Твардовського на XXII з'їзді КПРС (1961 р.), писала: «Душа поета чекала чуда, потрясіння, невдоволеної любові, і він запрошував письменників до чесної творчості і високого польоту, ставлячи в приклад не тільки партію комуністів, яка зважилася бути сміливою, а й велику російську літературу. Він щиро хотів, щоб сучасна література тяглася до вершин» [13, с. 320]. Однак у пору, коли О. Гончар замислював і писав «Собор», комуністична партія уже не створювала *сприятливих* умов для літератури і не заохочувала письменників проявляти у творчості *сміливість, прямоту і правдивість*, у тому сенсі, який вкладав у ці слова О. Твардовський. Це вже був час *затягування гайок*, система поспішно переглядала власну політику і щораз відчутніше давала про це знати суспільству, зокрема й письменникам, котрі першими повинні були вловлювати ці зміни й відповідно на них реагувати. Часи настали непевні, однак ще не набули ознак остаточно безнадійних, у повітрі, хоча майже вивітрився, проте все ще витав дух свободи і сподівань. Про це свідчить і той факт, що Є. Сверстюка притягнули до суду лише через чотири роки після написання «Собору в риштованні».

О. Гончар діяв у *дусі часу*, тільки дещо припізнівся відгукнутися на заклик партії. Якщо в Москві Твардовському доводилося дорікати колегам за те, що не встигають за ініціативами партії, то в Україні процеси саморозкріпачення письменників відбувалися з великими труднощами і з великим відставанням. Тим паче, що українська редакційна (партійна і т. д.) номенклатура відзначалася особливою консервативністю: що дозволялося в Москві – в Україні суворо заборонялося.

Попри це О. Гончар справді обрав для свого роману актуальну тему; паралельно він зачепив цілу низку наболілих проблем, однак центральною стала тема захисту пам'яток культури. Закономірно постали запитання, які озвучив письменник: *звідкіля він цей сучасний вандалізм, звідки ця психологія браконьєрства?* По суті це був лише риторичний прийом. Піднімаючи теми духовності та людського вдосконалення, О. Гончар розв'язував їх засобами, притаманними соцреалізму. Його позитивний герой Микола Баглай у монолозі: «Можна прожити і без сорому, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема. Можна “Анну Кареніну” читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?» [1, с. 190], – майже не відрізняється від головного героя роману «Як гартувалася сталь» М. Островського – Павки Корчагіна, із його канонічним у ті часи внутрішнім монологом: «Найдорожче у людини – це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було болісно соромно за безцільно прожиті роки, щоб не мучила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле і щоб, вмираючи, міг сказати: все життя і всі сили віддані найголовнішому у світі – боротьбі за звільнення людства» [11, с. 212–213]. Обидва непоступливі, готові постраждати за ідею, обидва борються не за своє особисте, а за спільне благо (соціалістичну власність) і за світле майбутнє (міражі комунізму).

Коли О. Гончар ставить питання про причини походження вандалізму та браконьєрства, він начебто дошукується витоків цих негативних явищ і висловлює подив, що вони як такі існують, адже все загалом робиться правильно: керівна роль партії, воля трудового народу і т. д. – безпомилні. Але безвідповідальність деяких товаришів, окремі недоробки та недогляди – так є. І з ними треба боротися, потрібно їх викорінювати.

Є. Сверстюк також розпочав із запитань: «Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники Слова – телевизор, футбол, алкоголь?»

Чи людина ще щось значить у цьому потоці життя? Чи вже вона тільки пасажир сліпого корабля, що несеться назустріч ночі? Якщо вона нічого не значить, то що ж тоді може значити корабель?

І все ж таки – чи значить, чи важить вона хоча б стільки, щоб зусиллям власного розуму і волі зупинитись перед прірвою?» [17, с. 35].

У країні, котра слідувала *єдино правильним* курсом, який вказувала комуністична партія, і прямувала до світлого майбутнього – комунізму, не прийнято було ставити під сумнів (навіть у метафоричній формі) ні засоби просування, ні ціну та затрати, ні, особливо ж, мету. Далі Є. Сверстюк розкривав своє розуміння Собору, він говорив про героїв, котрі не боялися смерті і вважали за честь загинути в бою за волю, за народ за рідний край (цілком очевидно, що мова йде не про СРСР), чия віра не була породженням рабського страху перед карою бога-деспота, вони сповідували релігію Вільних Людей, і їхній Бог був Богом Волі, Правди і Любові; ці герої будували свій Собор всечасно, завжди і в усьому – як найвищу вежу, що має сторожувати безперервність духу голос предків і заповіт нащадкам, котрі не мають права зректися й запродалися чужим богам... Щодо ідентифікації опозиції *свій-чужий* Є. Сверстюк не залишав місця для сумнівів та непорозумінь, стверджуючи, що коли в душі перестає жити духовна сила й велич предків, вона нікчемніє і метушливо починає шукати легкого замітника дідівської спадщини й зупиняється на сусідській гармошці... [17, с. 42]. Акцентував увагу на фальсифікації і переписуванні *сусідами* української історії: «Виходили один за одним безбарвні курси історії України, але тут таки виявлялись “порочними” й “націоналістичними”. <...> На тлі такого духовного озлиденіння стало можливим увести в шкільні програми та підручники пункт про благородний вплив російської культури на українську після “возз’єднання” і покласти його в основу догмату про провінційно-наслідувальний характер української культури» [17, с. 51]. У результаті – мало вціліло в народній пам’яті, мало вціліло історичних книг, а ще менше тих, що цінували і збирали книги, мало пам’яток минулого. На загальному фоні той, хто цікавиться історією України, і досі викликає підозру не тільки в чиновників, а навіть у кандидатів історичних наук. І це зрозуміло, адже це вони витворили двотомову «Історію УРСР», яка мала стати ширмою, що ховає правду від народу. «Бо що таке писати історію в народньому розумінні? Це передусім прийняти найвищу присягу вірності фактам та істині, правдиво писати про всі видатні події та всіх видатних людей – з пісні слова не викинеш! – про все, що зберегла народна пам’ять – крізь голод 1933 року, крізь чуму 1937-го, крізь вогонь 1941–1945 років» [17, с. 53]. Голокост – ще одна заборонена тема, яку не побоявся зачепити Є. Сверстюк; інша болюча й дражлива тема – мовна проблема: планомірне зросійщення

українського народу (ще одна форма геноциду)... У полі зору критика – духовний браконьєр – людина без минулого і майбутнього, котра живе тільки для себе; а також – висококваліфікована мікролюдина, у котрої лише один бог – матеріальна зацікавленість... З усього, що написав Є. Сверстюк, напрошується висновок, що всі, як ті, котрих згадує в есеї, так і ті, що zostалися за рамцями обговорення, породжені недолугістю влади. Звідси: «Тільки громадська думка може досягнути все, вчасно подати знак тривоги, вчасно порушити якісь важливі питання, одне слово – бути найвищим регулювальником складного суспільного організму» [17, с. 53].

Запитань поставало багато, але відповіді, як показував Є. Сверстюк, лежали на поверхні. Треба відбудовувати людину.

«Але як? Почати треба з правди» [17, с. 53].

Ключову думку запозичив у Екзюпері: про собор не скажеш нічого істотного, коли говорити лише про камені.

Є. Сверстюк зазначає, що романом «Собор» О. Гончар увійшов у саму гущу пекучих питань сучасності й розтривожив їхній рій, що автор бере з уст народу те, що віддавна наболіло затверділим болем. З цього погляду твір справді був актуальним, викликаним і підтверджений буденним життям народу, інакше Є. Сверстюк не став би долучатися до його обговорення, він же вважав своїм обов'язком заступитися за роман і за автора, від початку розуміючи, що вступає не у дискусію, а в боротьбу. Критик значно більше заглибився у коло проблем, окреслених у романі, без вагань переступивши дозволону межу, залишивши автора далеко позаду. Щодо О. Гончара, то він писав роман дотримуючись заздалегідь визначених правил, писав на заклик партії і з її дозволу, твір вийшов не більш і не менш кон'юнктурним, ніж ті, які він писав до і після нього. *Першокласні* письменники (як Валерій Шевчук) могли, змушені були, писати для шухляд, а *першорядні* письменники, яким був О. Гончар, повинні були забезпечувати читача творами злободенними, які б утілювали голос *радянського* народу, не відхиляючись від генеральної лінії комуністичної партії і враховуючи тимчасові політичні віяння. У цьому сенсі О. Гончар надто вже зближувався з тим типом людини, появу якого зауважив спостережливий Є. Сверстюк: «...Виробився тип людини безвідповідальної, байдужої, скон'юнктуреної, яка не стримує, а підтримує гістерію, розпалювану зверху. У нас вона виробила навіть свою мову, з якої не скажеш, що дуже тримається рідного, але й не

закинеш, що йде проти “національної форми”, свою тактику, з якої не скажеш, чи вона рятує, чи топить...» [17, с. 53].

На сторінках свого «Щоденника» О. Гончар жодного свого твору не згадує так часто, як роман «Собор». Очевидно, він насправді вірив у надзвичайність (богонатхненність) цієї книги і його болюче ранив шквал негативної критики, не тільки через те, що під ним розхитували крісло класика; насамперед він мучився фактом, що його найвищий творчий здобуток не тільки не оцінили гідно, а злісно знеславили. Як автор О. Гончар тяжко переживав це приниження. Раз по раз нарікав, що за «Собор» його цькують і отруюють життя, не гребуючи нічим, називав і тих, хто критикував та ганив, і тих, хто попри офіційну лінію, давав позитивну оцінку його творові. Не забув згадати Папу Римського, котрий начебто висував «Собор» на Нобелівську премію; львівську студентку, котра із вдячності за цей роман поцілувала йому руку; після смерті Брежнєва висловлював образу, що вождь не захистив його від гонителів... І лише про Є. Сверстюка не обмовився жодним словом.

Можна припустити, що есей «Собор у риштованні», написаний на захист роману «Собор», приніс О. Гончареві більше прикростей, аніж усі критичні рецензії спільно взяті. Оскільки есей поширювався у самвидаві, що було протизаконно, а отже кидало тінь на «живого класика», до того ж, невдовзі твір вийшов друком за кордоном. «Стаття в 1970 році була видана та поширена з антирадянською метою на Заході видавництвом “Смолоскип”, Париж – Балтимор, – зазначалося у витязі з протоколу слідства за підписом “Підполк. Чорний” (Спр. 50. – Т. 1. – Арк. 372). – Знаючи це, Сверстюк проти видання та поширення цієї книжки на Заході з власної ініціативи, як автор, ніяких мір не прийняв, а також відмовився виконати пропозицію про це адміністрації за місцем роботи в Інституті Ботаніки АН УРСР» [14, с. 765]. Як професійні літературознавці, так і «літературознавці-аматори» (до кампанії цькування задля переконливості – голос народу – залучали простих трудівників) піддавали критиці лише «Собор», не вишукуючи хиб, якими можна було би пов'язати крамольний роман із попередніми чи наступними творами. Цебто загалом політичну благонадійність автора під сумнів не ставили. О. Гончар і справді не давав для цього підстав. Письменника критикують, проте його кар'єра розвивається по висхідній, 1971 року стає кандидатом у члени ЦК КПРС, обирається депутатом Верховної Ради СРСР (з 6 по 12 скликання;

1962–1990). З Є. Сверстюком О. Гончара не пов'язують, і сам він вважає за краще про нього не згадувати. Не станемо домислювати, якою була реакція класика на людину, котра використала рецензію на його твір з *антирадянською метою* та ще й за кордоном. Зі *зрадниками* О. Гончар не надто церемонився: «Якийсь Кошелівець – великий колаборант, вислужник – тепер у Мюнхені торгує укр[аїнською] рад[янською] літ-рою. Працює, видно, на подачки якогось “фонду”, бо сіоністська лінія так і пре з його писань. І ще береться повчати – зарозуміло, з апломбом... Про “Тронку” – що це “ідилія”, “лакування”, про “Собор” – щось інше, але теж зі злісною тенденційністю, з фальсифікаціями, ледь стримуваною ненавистю. Всіляко хоче принизити. Пігмей ви є, пане Кошелівець!» [3, с. 31].

Часто й емоційно реагуючи у щоденнику на усе, що якимсь чином стосувалося його, як би тепер сказали, «культового» роману, О. Гончар із невідомих нам причин воліє замовчувати власне ставлення стосовно перипетій, що спіткали одного із небагатьох критиків, котрі виступили на захист «Собору». Йому *вигідніше* «не знати» дисидента Є. Сверстюка, «не чути» про крамольний есей «Собор у риштуванні». Не відомо, чи вбачав О. Гончар різницю між «пігмеєм» і «колаборантом» Кошелівцем і «радянським» критиком Сверстюком за умови, коли, залучений службою КДБ до рецензування «Собору у риштуванні» науковий працівник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР П. Моргаєнко, приходив до висновку, що «антинаукова, наклепницька за змістом стаття Є. Сверстюка “Собор у риштуванні” – духом, спрямуванням, тезами – цілком змикається з “матеріями”, якими оперує зарубіжна буржуазна пропаганда в щоденній ідеологічній боротьбі проти соціалізму і, зокрема, його національної політики» [10, с. 759]. Рецензент обачливо розводить Є. Сверстюка та О. Гончара по різні боки барикад: «Не зупиняючись тут на вразливих сторонах названого роману, мусимо одразу зауважити, що Є. Сверстюк, як це добре видно з тексту його статті, найменше був зацікавлений у тому, щоб об'єктивно розібратися в достоїнствах і недоліках твору. “Собор” Гончара став для нього лише приводом» [10, с. 756]. А розпочинали ж вони начебто заодно, суголосно.

Пам'ятаємо, що О. Гончар *повстав духом* і занотував, що ненавидить тупих, самовдоволених, великих горлянками та черевами і дрібних духом, пігмеїстих думкою, що не хоче пастись на їхніх пашах, не хоче бути біля їхніх корит. І йде з ними на бій. А Є. Сверстюк

приєднався, відчувши, що це велика битва, у якій треба виступити одверто на захист цінностей. Цінності, за які вів битву Є. Сверстюк, крок за кроком чітко окреслюються на сторінках «Собору у риштованні», а характеристика супротивника, виведеного О. Гончарем у щоденнику, настільки невиразна й розмита, що цей бій часами нагадує, бій із власною тіннію. Як наслідок О. Гончар зостався там, де й був, а Є. Сверстюк опинився в ув'язненні. Однак і надалі вони провадили кожен свою боротьбу, тільки бої ці велися у різних площинах: Є. Сверстюк із відкритим забралом продовжував мужньо захищати цінності, а О. Гончар затято відстоював *своє* місце в системі. При цьому йому хотілося, щоб виглядало так, а може, й насправду здавалося/вірилося, що це так, мовби він робив те ж саме, що й Сверстюк, тільки в інший спосіб. Кілька разів О. Гончар згадує у щоденнику [4, с. 194, 282, 458, 560] про якусь «зловісну комісію» в ЦК, яка створювалася з метою посилення репресій проти шістдесятників, готувався саме процес над І. Дзюбою, але О. Гончар відмовився від участі в цій комісії і вмовив «захворіти» М. Бажана, після цього та комісія розпалася. «“Шістдесятники” й не знають, хто їх тоді рятував...» [4, с. 282].

Зі слів О. Гончара, за Є. Сверстюка він також заступався, про це дізнаємося з щоденника (за 18.08.[19]87): «Тупих і невдячних – їх теж не бракує. Ось “відкритий лист” якоїсь озлобленої істерички. Претензії до українських письменників і до мене теж: як, мовляв, могли ви ще писати книжки, коли той і той опинилися в таборах? Нещасна, осліплена горем і злобою, вона й не уявляє, що декому з тих, хто залишився по цей бік дроту, жити було, я певен, ніскільки не легше, адже роками жити й працювати доводилось в атмосфері постійних найвишуканіших цькувань. Докоряє, чому не виступили на захист Сверстюка? Звідки тобі знати, що я двічі в Москві (на найвищому рівні) намагався полегшити його долю і обидва рази спроби мої виявилися марними... Чому на знак протесту ви не наклали вето на вивчення “Прапорonoсців” у школі? І це говорить людина, що вважає себе патріоткою? І чи збагнути їй, особі, видно, примітивній, що “Прапорonoсці” створювались ще й для того, щоб з цілого народу зняти тавро звинувачень у примиренні й співробітництві з окупантами... То ж був такий поширений тоді наклеп» [4, с. 157]. Нема підстав не вірити письменникові, дивує лише тон його висловлювання: автор дратується, забуває про чемність, вдається до образ... Він прагне переконати читача, либонь, і себе, що йому, О. Гончару, кандидатів у члени ЦК КПРС

на волі, «по цей бік дроту», було не легше, ніж ув'язненому Є. Сверстюку. Що характерно, це перша щоденникова згадка про Є. Сверстюка, надалі його ім'я з різних нагод згадується ще 16 разів. О. Гончар перебуває у постійній полеміці із Є. Сверстюком, ніби продовжує хтозна-коли розпочату суперечку. Візьмімо для прикладу щоденниковий запис за 26.02.[19]93: «А Ви, пане Євгене, редагуючи християнський журнал, чому ж ви не приборкаєте в собі оте мстиве почуття (таке враження – до всіх без винятку)? Навіщо Вам оця самореклама, якась нав'язлива, неприємна? Широку літературну славу свого часу принесло Вам есе “Собор у риштованні”... Так-от знайте: ні до кого із цькувачів “Собору” я сьогодні не маю зла, не виникає бажання нікому мститись (хоча нові часи нібито й були б сприятливі для цього). То, може, оце і є перемога над собою, над власною недосконалістю?» [4, с. 459].

О. Гончареві вже недостатньо здаватися рівним Є. Сверстюкові, вважатися таким самим борцем, як і той, він прагне здійнятися над ним. Міряючись зі Є. Сверстюком достоїнствами, О. Гончар бачить себе досконалішим. Він дорікає опонентові, що той зациквився на «шістдесятниках», вергає на Спілку свою довго накопичувану озлобленість, вважає себе праведником, а усіх довкола грішниками, називає його сучасним протопопом Аввакумом, звинувачує в тому, що Є. Сверстюк зводить рахунки з усіма, кого табірна доля оминула і хто не надто запобігав свого часу перед «шістдесятниками», що той не хоче знати, що боротьба велася на всіх рівнях, у тім числі і в стінах ЦК... [4, с. 458, 500, 560]. Підсумковим у цьому щоденниковому односторонньому диспуті можна вважати запис за 27.12.[19]93: «Читаю вночі Сверстюка. Щось не дає мені його сприйняти повністю. В нього й похвали друзям якісь холодні. Ми – різні. В кожного з нас своя Україна. Я здатен любити. А він... Там, де жорстокість, не лишається місця для Бога... Навчись прощати! В цьому – душа християнства» [4, с. 502].

У апогеї апофеозу О. Гончар ладен зарахувати себе до сонму святих, і ця його майже канонізована святість (у серпні 1992 р. О. Гончар був відзначений першою державною нагородою Незалежної України Почесною відзнакою Президента України за № 1) безперечно перевершує табірне мучеництво Є. Сверстюка, про котре вже й не згадується. О. Гончар певен своєї правоти, адже його Україна взяла верх, а Сверстюкова з її одвічними цінностями, якими, як нехтували, так і далі нехтують, застається вторинною. Повернення Є. Сверстюка до

боротьби за ці зневажені (а вони продовжують зневажатися) цінності видається О. Гончареві зведенням рахунків, а Сверстюкову безкомпромісність він сприймає за агресивність. Він прагне переконати читача, що ним керує любов, а його опонентом – жорстокість. Тепер уже О. Гончар не вважає за необхідне приховувати, що критична рецепція Є. Сверстюка не влаштовує його, надто велика й різна їхня рецепція, надто кардинальна відмінність відчитування і сприйняття буття, як у сімдесяті роки, так і в дев'яності. У дев'яності роки прірва між О. Гончарем і Є. Сверстюком ще більша, ніж прірва між романом «Собор» та есеєм «Собор у риштованні», з роками вона тільки поглибилася й розширилася.

У результаті приходимо до висновку: начебто розпочиналася нова ера – Незалежної України, однак це була Гончарева Україна, єдине, що змінилося для Є. Сверстюка, це те, що державні органи вже не тлумачили його рецепцію як *злочинну*, її зараховували до розряду опозиційної. Є. Сверстюк продовжував боротьбу, невтомно відстоював *свою* (за Гончарем) Україну, котра (роки ув'язнення не збили його з цього переконання) повинна була розпочатися з правди. Тільки Україна, що розпочинається з правди, могла стати *українською* і цілісною, а не розламанною і розібраною – у кожного своя: кому яка зручна, кому яка дісталася. *Злочинність* критичної рецепції Є. Сверстюка для радянської влади (і *незручність* для української) полягала насамперед в її правдивості. У подібному ракурсі інші твори Є. Сверстюка – «Остання сльоза», «На мамине свято», «Іван Котляревський сміється», які судова система СРСР трактувала як антирадянські і за які критик був визнаний злочинцем.

Список використаних джерел

1. Гончар О. Т. Собор : роман / О. Т. Гончар. – Київ : Дніпро, 1989. – 270 с.
2. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. Т. 1 (1943–1967) / О. Т. Гончар ; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Д. Гончар ; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. – 2-ге вид., випр. – Київ : Веселка, 2008. – 455 с.
3. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. Т. 2 (1968–1983) / О. Т. Гончар ; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Д. Гончар ; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. – 2-ге вид., випр. – Київ : Веселка, 2008. – 607 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. Т. 3 (1984–1995) / О. Т. Гончар ; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Д. Гончар ; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. – 2-ге вид., випр. – Київ : Веселка, 2008. – 646 с.
5. Дело № 7, том 3 // На полі чести : у 2 кн. Кн. I : Невже то я? / Є. О. Сверстюк ; упоряд. Олексій Сінченко. – Київ : ТОВ Вид-во «Кліо», 2015. – С. 238–241.

6. Дзюба І. Спогади і роздуми в епістолярному жанрі / І. Дзюба // Рукопис : укр. альм. спогадів, щоденників, листів, док., світлин : у 2 т. Т. 2 / за заг. ред. акад. І. Дзюби. – Київ : Криниця, 2011. – С. 9–151.
7. Корогодський Р. Феномен і проблеми великої віри (Портрет Євгена Сверстюка) / Р. Корогодський // Брама світла: шістдесятники / Р. Корогодський ; упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во Укр. Католич. Ун-ту, 2009. – С. 159–208.
8. Коцюбинська М. Х. Крізь велику призму: кредо Євгена Сверстюка / М. Х. Коцюбинська // Мої обрії : у 2 т. Т. 2 / М. Х. Коцюбинська. – Київ : Дух і літера, 2004. – С. 28–41.
9. Лісовий В. Спогади. Поезії / В. Лісовий ; упоряд. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. – Київ : Смолоскип, 2014. – 664 с. : 80 іл.
10. Моргаєнко П. Д. Рецензія на твір Євгена Сверстюка «Собор у риштуванні» / П. Д. Моргаєнко // На святі надій : вибране / Є. Сверстюк. – Київ : Наша віра, 1999. – С. 756–759.
11. Островський Н. А. Как закалялась сталь : роман / Н. А. Островський. – Львов : Каменяр, 1985. – 343 с.
12. Постанова № 2410, п. 90 // На святі надій : вибране / Є. Сверстюк. – Київ : Наша віра, 1999. – С. 746–751.
13. Сараскина Л. И. Триумфы и провалы оттепельной литературы (Б. Л. Пастернак, А. И. Солженицын, хрущевские «концерты») / Л. И. Сараскина // От искусства оттепели к искусству периода распада империи / [отв. ред. Н. А. Хренов]. – М. : Гос. ин-т искусствознания ; «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – С. 307–327.
14. Сверстюк Є. Авторіві примітки / Є. Сверстюк // На святі надій : вибране / Є. Сверстюк. – Київ : Наша віра, 1999. – С. 762–778.
15. Сверстюк Є. О. На полі чести / Є. О. Сверстюк // Не мир, а меч : есеї / Є. Сверстюк. – Луцьк : ВМА «Терен», 2008. – С. 13–28.
16. Сверстюк Є. Останнє слово на суді / Є. Сверстюк // На святі надій : вибране / Є. Сверстюк. – Київ : Наша віра, 1999. – С. 31–34.
17. Сверстюк Є. Собор у риштуванні / Є. Сверстюк // На святі надій : вибране / Є. Сверстюк. – Київ : Наша віра, 1999. – С. 35–95.
18. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки // Слово і час. – 1997. – № 8. – С. 40–55.

References

1. Honchar O. T. *Sobor* [Cathedral]. Kiev : Dnipro, 1989, 270 p. (in Ukrainian).
2. Honchar O. T. *Shchodennyky* [Diaries]. Kiev, 2008, 455p. (in Ukrainian).
3. Honchar O. T. *Shchodennyky* [Diaries]. Kiev, 2008, 607 p. (in Ukrainian).
4. Honchar O. T. *Shchodennyky* [Diaries]. Kiev, 2008, 646 p. (in Ukrainian).
5. Delo № 7, [Case number 7]. In: *Sverstiuk Ie. O. Na poli chesty : u 2 kn. Kn. I : Nevzhe to ya?* Kiev, 2015, pp. 238–241 (in Ukrainian).

6. Dziuba I. *Spohady i rozдумы v epistoliarnomu zhanri* [Memories and thoughts in the epistolary genre]. Kiev, 2011, pp. 9–151 (in Ukrainian).
7. Korohodskyi R. Fenomen i problemy velykoi viry (Portret Yevhena Sverstiuka) [The phenomenon and problems of great faith (Portrait of Eugene Sverstyuk)]. In : *Korohodskyi R. Brama svitla : shistdesiatnyky*. Lviv, 2009, pp. 159–208 (in Ukrainian).
8. Kotsiubynska M. Kh. Kriz velyku pryizmu : kredo Yevhena Sverstiuka [Through the big prism: credo Eugene Sverstyuk]. In : *Kotsiubynska M. Kh. Moiobrii : u 2 t. T. 2*. Kiev, 2004, pp. 28–41 (in Ukrainian).
9. Lisovyi V. *Spohady. Poezii* [Memoirs. Poetry]. Kiev, 2014, 664p. (in Ukrainian).
10. Morhaienko P. D. Retsenziia na tvir Yevhena Sverstiuka «Sobor u ryshtuvanni» [A review of the work of Eugene Sverstyuk "Cathedralscaffold"]. In: *Sverstiuk Ie. Na sviati nadii*. Kiev, 1999, pp. 756–759 (in Ukrainian).
11. Ostrovskiy N. A. *Kak zakalialas stal* [As the Steel Was Tempered]. Lviv, 1985, 343p. (in Russian).
12. Postanova № 2410 [Decree № 2410]. In : *Sverstiuk Ie. Na sviati nadii*. Kiev, 1999, pp. 746–751 (in Ukrainian).
13. Saraskina L. I. *Triumfy i provaly ottepel'noj literatury (B. L. Pasternak, A. I. Solzhenitsyn, hrushhevskie «koncerty»)* [Triumphs and failures of thawing literature (BL Pasternak, AI Solzhenitsyn, Khrushchev's "concerts")]. Moscow, 2013, pp. 307–327 (in Russian).
14. Sverstiuk Ie. Avtorovi prymitky [The author notes]. In: *Sverstiuk Ie. Na sviati nadii*. Kiev, 1999, pp. 762–778 (in Ukrainian).
15. Sverstiuk Ie. O. Napolichesty [On the field of honor]. In: *Sverstiuk Ie. Nemyr, a mech*. Lutsk, 2008, pp. 13–28 (in Ukrainian).
16. Sverstiuk Ie. Ostannie slovo na sudi [The last word on the court]. In : *Sverstiuk Ie. Na sviati nadii*. Kiev, 1999, pp. 31–34 (in Ukrainian).
17. Sverstiuk Ie. Sobor u ryshtuvanni [Cathedralscaffold]. In : *Sverstiuk Ie. Na sviati nadii*. Kiev, 1999, pp. 35–95 (in Ukrainian).
18. Shistdesiatnytstvo yak yavnyshche, yohovytoky i naslidky [Sixties as a phenomenon, its origins and consequences]. In : *Slovoichas*. 1997, no. 8, pp. 40–55 (in Ukrainian).

Васи́лий Слапчу́к. Парадокс «преступной» рецепции Евгения Сверстюка критика. В статье на материале анализа рецензии Е. Сверстюка «Собор в лесах», в которой подробно рассматривался роман О. Гончара «Собор», проводится исследование внутренних побуждений и внешних факторов, которыми руководствовался или подвергался критик, сознательно выбирая противостояние советской идеологической и карательной системе. Отслеживается порядок духовных ценностей, благодаря которым Е. Сверстюк сумел избежать «раздвоения лица на суть и выгодную маску» и открыто вести борьбу против государственной машины с чувством собственной моральной правоты. Делается сопоставление масштаба поставленных проблем в романе «Собор» и рецензии «Собор в лесах», изучается причина различий относительно радикальности их решения авторами этих произведений. Раскрываются сходства и различия гражданских позиций писателя и критика, прослеживается дальнейший их диалог. Выясняется, в

чем именно заключалась «преступность» рецепции критика Е. Сверстюка, которая ставилась ему в вину и за которую он был репрессирован.

Ключевые слова: шестидесятники, концепция, критика, творчество, идеология, цензура, самиздат.

Vasyl Slapchuk. Paradox of the “Criminal” Reception by Ievhen Sverstiuk as Critic. The article deals with the analysis of the critical work “The Cathedral in the Scaffolding” by Ievhen Sverstiuk where the novel “The Cathedral” by Oles Honchar is outlined. The author tries to disclose internal intentions and external compels that influenced upon the critic who consciously chose to oppose to the soviet ideological and punitive system. It is observed the order of spiritual values that helped Ievhen Sverstiuk to avoid facial bifurcation into its essence and profitable mask, and openly with the sense of his moral truthfulness to fight against the state machine. It is compared the scale of the undertaken problems in the novel “The Cathedral” and its critical review “The Cathedral in the Scaffolding” and explored the reason of the differences between the legibility of their solutions. The similarities and contrasts between civil positions of the writer and the critic are revealed as well as traced their further dialogue. It is elucidated why the reception of the critic was considered as ‘criminal’, and what kind of guilt it was incriminated.

Key words: sixties, the concept of criticism, creativity, ideology, censorship, self-publishing.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2016 р.

УДК 82: 1 Сверстюк

Людмила Тарнашинська

МІЖ ІДЕАЛІЗМОМ І «КРИТИЧНИМ ПАФОСОМ»: ЄВГЕН СВЕРСТЮК ПРО ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

У статті окреслено парадигму етичного ідеалізму й специфіку «критичного пафосу» творчої спадщини Є. Сверстюка, в основі яких лежить тріада ренесансних домінант: гідність – совість – віра. Інтерпретативна модель ґрунтується на понятті П. Рікера «обмін пам’яттю». Простежено те, як інтерпретував письменник головні риси національної інтелігенції, різницю між українською та російською інтелігенцією.

Ключові слова: інтелігенція, еліта, духовна аристократія, ідеалізм, «критичний пафос», відповідальність, честь, совість, віра, традиція, пам’ять.